

De zadeldaktoren ('stompe toren') als typisch voor Friesland

Het Leeuwarder Provinciehuis pronkt sinds 1952 met een glas-in-loodraam dat is vervaardigd door de Friese kunstenaar Jentsje Popma. Wij vinden daarop een allegorische voorstelling van Friesland als een maagd met om zich heen - ook in een van haar handen en zelfs op haar hoofd - van alles wat tekenend is voor onze provincie. En wat zien wij op haar hoofd? Een kerkje met een zadeldaktoren, in het Fries beter bekend als 'stompe toren'.

Vijf jaar eerder was op het Janskerkhof in Utrecht een standbeeld opgericht van Willibrord, de apostel van de Friezen, zittend op een paard. In zijn hand heeft ook hij een kerkje met zadeldaktoren. Friese kunstenaars, zoals Ids Wiersma, Johannes Mulders, Bouke van der Sloot en Meinte Walta, illustreerden een Fries landschap of dorpsgezicht ook graag met een kerk met zo'n toren. Het logo dat de Stichting Alde Fryske Tjerken in 1985 aannam - de ontwerper was Meinte Walta - vertoont ook een kerk met zadeldaktoren, die bovendien extra fors is uitgevallen. Dit is wel genoeg bewijs dat de zadeldaktoren gezien werd en ook nog wel wordt als typisch voor Friesland, dus als iets 'Frieseigens'.¹ Maar sinds wanneer is deze 'stompe toren' een Friese identiteitsdrager?

DE 'ECHTE' STOMPE TOREN

Voordat wij op deze vraag ingaan, is het goed om stil te staan bij de in het Fries gangbare aanduiding 'stompe toren'. Eigenlijk klopt dit niet, want een zadeldaktoren is niet stomp. In het Nederlands wordt volgens het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* met 'stompe toren' "een toren zonder spits" bedoeld en dat is iets anders dan een zadeldaktoren. Bij dit 'Hollandse' type stompe toren gaat het om een afgeplatte toren, die niet is afgebouwd of later is ingekort. Soms is daarop later nog wel een opbouw aangebracht, zoals in Veere. Een mooi voorbeeld is ook Dordrecht, waar op de afgeplatte toren vier wijzerplaten zijn geplaatst. Hierop had eerst een spits moeten komen, maar vanwege verzakking kon dit niet doorgaan. De toren van Spaarnwoude, bekend als de 'Stompe Toren', heeft vroeger wél een spits gehad, maar die is er later vanwege bouwvalligheid weer afgehaald. In de negentiende eeuw heeft het dorp Stompetoren in de Schermer, dat eerst De Buurt heette, aan zijn afgeplatte toren zelfs zijn naam ontleend.

Links: De kerk van Slappeterp, ontwerp H.H. Kramer. COLL. TRESOAR.

Rechtsboven: Glas-in-lood-ruit van Jentsje Popma in het Provinciehuis, 1952. FOTO PROVINSJE FRYSLÂN

Rechtsonder: Detail van het ruitersstandbeeld van Willibrord op het Janskerkhof in Utrecht, gemaakt door de kunstenaar Albert Termote, 1947

In Friesland kennen wij een tweetal van dit type stompe torens. De bekendste is uiteraard de Oldehove in Leeuwarden, waarop ook een spits had moeten komen. De andere is de toren van de Sint Gertrudiskerk in Workum. Hierop is later een uivormige koepel aangebracht, eigenlijk zijn dit de enige 'echte' stompe torens van Friesland.

Torens met een spits worden al sedert lang scherpe torens genoemd. Zo heeft Constantijn Huygens het al in 1649 over een toren die "hooch en scherp" is.² In Friesland met zijn grote aantal zadeldaktorens moeten de niet-scherpe torens op enig moment de aanduiding 'stomp' hebben gekregen. Maar wanneer is dit dan geweest?

De oudste mij bekend vindplaats van het gebruik van de aanduiding 'stomp' voor een zadeldaktoren dateert uit 1807. In de Leeuwarder Courant van de 14de maart van dat jaar vinden wij een convocatie door de drost en het gemeentebestuur van Westdongeradeel van de landeigenaren en verdere bewoners van het dorp Raard om in de kerk aldaar op 17 maart te delibereren

over het geene als dan door de Dorps Gecommitteerden van gemelden Dorpe, aan de Comparanten nopens de Opbouwning der Toren zal worden geproponéerd, en wel of men tot een Stompe of Spitze Toren zal besluiten.³

Verderop meer over deze interessante mededeling. Over de aanduiding 'zadeldak' moet ook iets worden gezegd. Deze komt uit het Nederlands, dat het woord 'zadeldak' op zijn beurt weer heeft ontleend - tenminste zo goed als zeker - aan het Duits ('Satteldach'). De oudere naam in het Nederlands is 'huisdak'.

DE 'STOMPE' TOREN UIT DE GRATIE

Eigenlijk is het, zoals al veel vaker is opgemerkt, een misverstand dat kerken met een zadeldaktoren specifiek bij Friesland horen. In Nederland zijn ze ook buiten Friesland te vinden, vooral in de provincie Groningen, maar ook op andere plaatsen, zoals in Anloo, Norg en Vledder (Drenthe), Losser (Twente), Geesteren (Achterhoek) en Vorchten (Veluwe). In het buitenland komen ze ook voor, veelvuldig zelfs, zoals in

Links: De Sint Piter van Grou. FOTO ROMKE HOEKSTRA/COMMONS. WIKIMEDIA.ORG

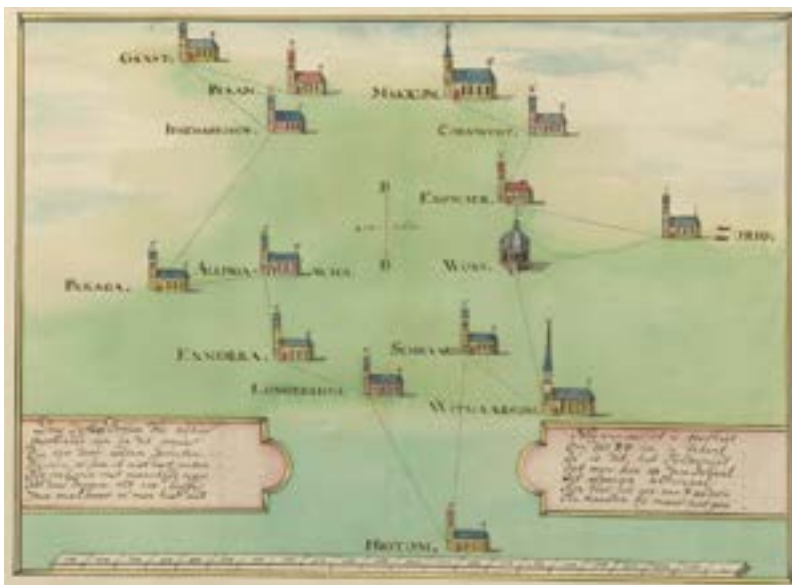

Rechts: Gevelsteen in de toren van Driezum. FOTO RCE

Denemarken en Normandië en niet te vergeten in Oostfriesland - het bekendst is daar de scheven toren van Suurhusen - en op het Noordfriesse eiland Föhr.

Feit is wel dat er vandaag de dag in Friesland, als wij mogen afgaan op de telling van ds. J.J. Kalma, 64 dorpstorens en één stadstoren (Bolsward) met een zadeldak zijn,⁴ en dat is natuurlijk bepaald niet weinig. Bovendien wordt het silhouet van dorpen als Grou, Stiens, Ferwert, Minnertsnga, Parrega en Wijckel letterlijk beheerst door een forse zadeldaktoren. Daarbij komt nog dat er in Friesland vroeger nog veel meer zadeldaktorens zijn geweest. Volgens S.J. van der Molen moeten er, wanneer wij het beschikbare beeldmateriaal, in het bijzonder de tekeningen van Jacobus Stellingwerf, er op nakijken, alleen al sinds de vroege achttiende eeuw rond de veertig verdwenen.⁵ Een daarvan was de toren van Raard, waar, zoals wij hebben gezien, de inwoners in 1807 mochten beslissen over de vraag of de nieuwe toren stomp of spits moest worden. Ook daar werd het dus een spits.

Hoeveel zadeldaktorens wel niet hebben moeten wijken, kan mooi worden geïllustreerd met een kaartje uit ongeveer 1730, getekend door de landmeter Claes Ottés Jelbema. Hierop zijn vijftien kerktorens in Wonseradeel ingetekend. Twaalf daarvan hebben een zadeldaktoren, twee een spitse toren (Makkum en Witmarsum). Verder is er een (Wons) met een koepel, maar tot 1728 stond hier ook een zadeldaktoren. Van deze oorspronkelijk dus dertien 'stompe' torens hebben er uiteindelijk maar vijf het zadeldak behouden. Eén kerk, die van Engwier, is met toren en al afgebroken en niet weer opgebouwd.

Kaartje van Claes Ottés Jelbema. FOTO COLL. TRESOAR, HS. 1434/1-3

Het kwam nogal eens voor dat er kerktorens omvielen. Dit gebeurde ook met de middelste van de drie aaneengeschakelde zadeldaktorens van de Sneker Martinikerk, die in 1681 inzakte. Daarop werden ook de andere twee afgebroken. Ze werden niet vervangen. In andere gevallen werden omgevallen torens bijna altijd wel weer opgebouwd. Zo was het ook in Boksum. De Wirdumer boer Doeke Wijgers Hellema, bekend door zijn dagboektekeningen, beschrijft eerst het inzakken van de toren daar:

Links: De kerk van Driezum nog met een zadeldaktoeren op een tekening fan J. Gardenier-Visscher, 18e ieu. Rechts: De zadeldaktoeren van Zurich op een tekening uit de 18e eeuw.

Des nachts van den 5 en 6 dezer [febr. 1842] is de hooge stompe Boxumer Toren met een verbazende slag ingestort.⁶

Op 30 november 1843 meldt hij dat de nieuwe toren, met een hoge spits, klaar is. Daarvan zegt hij dan dit:

Boxum krijgt door deze spitze toeren, daar de voormalige een stompe ware, een geheel ander aanzien, het is even of dit hetzelfde dorp niet is.⁷

In de regel werd natuurlijk niet gewacht op het inzakken van de toren. Meestal werd een bouwvallig geworden toren, of alleen het bovenste gedeelte daarvan, afgebroken en werd het zadeldak dan vervangen door een hoge of ook wel een korte spits.

In 1798 is de eigendom van de kerktorens overgegaan op de burgerlijke gemeenten,⁸ die sinds die tijd dus ook de besluiten namen over afbraak en nieuwbouw. In het geval van Raard zagen wij daarvan al een voorbeeld. De gemeente Dantumadiel liet in 1876 de bouwvallige zadeldaktoeren van Driezum afbreken. Ook daar werd besloten tot de bouw van een spitse toren, die wordt omschreven als een “sierlijken nieuwen toren, recht bevallig” met “een moderne spits, op voorbeeld van één in Gelderland”.⁹

Duidelijk is dat de zadeldaktoeren in Friesland langzamerhand uit de gratie is geraakt. De reden hiervan zal zijn dat een spits minder ouderwets en ook gewoon mooier werd gevonden dan een simpel zadeldak. En wijst een spits ook niet naar de hene! Met een ‘scherpe’ toren kon men nog meer indruk maken door deze hoog uit te bouwen. Het voorbeeld bij uitstek uit Friesland is de toren van Tzum uit 1548, die maar liefst 72 meter meet (de spits alleen al telt 41 meter). Bijna twee eeuwen later (1729) kreeg ook de kerk van Holwert een hoge spits, al komt de hoogte daarvan (52 meter) lang niet toe aan die van Tzum.

Het laatste zadeldak in Friesland dat werd opgeruimd en vervangen door een spits, is dat van Zurich. Dit gebeurde in 1913, bij de restauratie van de kerk. Wij zien dat in Friesland vooral in de negentiende eeuw, maar ook al eerder, de spitse toren het ideaal was. Het ‘huisdak’ stond niet in aanzien. Dit werd vaak aangeduid als ‘gewoon’, dat wil zeggen ‘eenvoudig, simpel’. Zo wordt in een beschouwing uit 1850 over de bouwwijze van de oude kerken in Friesland opgemerkt: “Zeer algemeen is nog de torenbedekking met een gewoon huisdak tusschen twee brandgevels”.¹⁰ Het zadeldak is natuurlijk ook maar een

betrekkelijk eenvoudige constructie, wat men van een spits niet kan zeggen.

OMSLAG IN DE SMAAK

Er moet op een bepaald moment een omslag in de smaak hebben plaatsgevonden. De verklaring hiervan zal zijn dat de zadeldaktoeren de connotatie kreeg van ‘echt Fries’. De oudste uitspraak daarover die ik kon vinden, staat in een artikel in een krant van buiten Friesland uit 1890. De anonieme schrijver heeft het in zijn verslag van een bezoek aan Friesland over “mooi, onafzienbaar weiland met in ’t verschiep nu en dan een echt Frieschen kerktoren met zadeldak”.¹¹ Deze omslag in de waardering van de zadeldaktoeren zien wij ook in Friesland zelf. Dit kan niet beter worden geïllustreerd dan met de tekst van een ingezonden stuk in de ‘Hepkema’s krant’ van 1902.¹² Deze lezersbrief is een reactie op het instorten van de klokkentoren van de San Marco in Venetië. Naar aanleiding van dit nieuws komt Pieter Janzen, een architect van Friesland uit Meppel, met de volgende beschouwing. In Wijnaldum is de oude zadeldaktoeren in 1684 ook omgevallen. Volgens overlevering bepleitte de dominee toen de bouw van het “leelijke spitstorentje” dat er toen kwam, want dominee vond de “steenklomp van voorheen” niet mooi. En dan gaat Janzen als volgt verder:

Zoo zijn er ook thans nog mensen, die onze typische Friesche zadeldaktoeren niet mooi vinden. In spijt van hun onoordeelkundig beweren, moet ik verklaren, dat ik die torens wel mooi vind, omdat zij juist een eigenaardig cachet aan ons mooi Friesch landschap geven.

Er moeten er langzamerhand veel meer zijn gekomen die er precies zo over dachten. Een van hen was Obe Postma. In zijn gedicht „Op wei nei Allingawier“ in de bundel *Fryske lân en Fryske libben* uit 1918 brengt hij dit zo onder woorden:¹³

Dat is wol it echte Fryske doarp
Mei syn swiere stompe toer

Postma bezingt ook het Friese karakter van een zadeldaktoeren in de provincie Groningen. Dit doet hij in het gedicht “To Oostum”, dat voor het eerst werd gepubliceerd in 1924:¹⁴

’t Reapanne tsjerkje leit op hege terp;
Fan swiere klippen skoarre; d’âlde toer
Hâldt noch omheech de stompe fryske kop

Het zal Postma niet naar de zin zijn geweest dat in 1898 de oude zadeldaktoeren van zijn geboortedorp Cornwert als een van de laatsten moest wijken voor een hoge spitse toren. Dit

Links: Twee keer de kerk van Koarnwert: foto van de kerk met de stompe toren uit 1890 en van de kerk nu, met de hoge spitse toren.
Rechts: De Sint-Fredericuskerk van Sloten. FOTO DOOR GOUWENAAR, COMMONS.WIKIMEDIA.ORG

komt tot uitdrukking in het gedicht “De idee fan Koarnwert”, dat hij nog op zijn oude dag uit zijn pen heeft laten vloeien (1951). Hij zegt het daar zo:¹⁵

Ta de idee fan Koarnwert sil syn bydrage jaan
de âlde stompe toer
dêr't de skraaits fan no foar yn it plak komd is

‘Skraaits’ of ‘skraits’ is een spotnaam voor een lange en magere persoon. Dit zegt genoeg over Postma’s visie op de nieuwe spitse toren. De omslag in het denken over de zadeldaktoeren komt ook tot uiting in de kerkbouw. In 1926 werd voor het eerst sinds lang in Friesland weer een kerk met zadeldaktoeren gebouwd en wel in Slappeterp. De voorgangerkerk bezat nog een spits. Ruim veertig jaar eerder, in 1882, had de architect van deze nieuwe kerk in neoromaanse stijl, Hendrik H. Kramer te Leeuwarden, ook de kerk van Warstiens ontworpen, maar die had hij nog een spitse toren gegeven, terwijl de afgebroken kerk een zadeldaktoeren had gehad. Kramer heeft, zo kunnen wij wel vaststellen, de tijdgeest goed aangevuld. Of was er wat veranderd in het denken van zijn opdrachtgevers?

Een architect die er om bekend stond dat hij veel voelde voor het ‘Frieseigene’, was Arjen Witteveen, ook uit Leeuwarden. Hij is de bouwmeester van de nieuwe katholieke kerk met forse zadeldaktoeren van Sloten (1932). Witteveen was ook betrokken bij de bouw van de, eveneens katholieke, Johannes-de-Doperkerk van Huizum (1934). Deze kreeg zelfs twee zadeldaktoeren, een hoge en een wat lagere. In 1938 volgde nog de katholieke kerk van Makkum. Hiervan was de bouwmeester een niet-Fries (Johannes Starmans).

Dat de zadeldaktoeren in niet veel meer dan een halve eeuw is uitgegroeid tot een uitgesproken Friese identiteitsdrager wordt bewezen door het volgende geval. In 1955 werd in de Provinciale Staten van Friesland een verzoek om subsidie voor de restauratie van de kerk van Westergeast behandeld. Jan Piebenga, Statenlid voor de Partij van de Arbeid, wilde aan de toekenning daarvan de volgende voorwaarde verbinden: het in 1807 door een korte spits vervangen zadeldak moest worden teruggerepareerd.¹⁶ Voor dit standpunt was geen meerderheid te vinden, maar alleen al Piebenga’s pleidooi voor dit idee spreekt boekdelen.

De Stichting Alde Fryske Tsjerken heeft sinds 2023 een nieuw logo: het kerkje met zadeldaktoeren is ingeruild tegen een romaans venster. Is dit misschien een teken dat wij wat voorzigtiger zijn geworden met het zien van de zadeldaktoeren als ‘echt Fries’? Mocht dit inderdaad zo zijn, dan kunnen wij daartegenover toch wel zeggen dat in Friesland de ‘stompe toren’ nog altijd uitgesproken positief en eigenlijk ook wel als ‘Frieseigen’ wordt gewaardeerd.¹⁷

Obbe Vries is historicus. Hij is gastonderzoeker bij de Fryske Akademy en lid van de redactie van dit tijdschrift.

NOTEN

- ¹ Zie ook: J.J. Spahr van der Hoek, “De lof fan de stompe toer”, *It Heitelân* 24 (1946) 218-222; Regn. Steensma, “Eigen skaaimerken fan de âlde Fryske tsjerken”, *It Beaken* 70 (2008) 41-54, ald. 41-43.
- ² *Woordenboek der Nederlandsche Taal* s.v. scherpe.
- ³ *Leeuwarder Courant*, 14-3-1807.
- ⁴ J.J. Kalma, *By ús âlde tsjerken lâns* (Assen 1942) 41.
- ⁵ S.J. van der Molen, “Torens”, in: S. ten Hoeve, G.P. Karstkarel en Regn. Steensma (red.), *Kerken in Friesland. Gebouwen, inrichting en gebruik* (Baarn 1985) 55-59.
- ⁶ H. Algra (bew.), *Kroniek van een Friese boer. De aantekeningen (1821 - 1856) van Doeke Wijgers Hellema te Wirdum* (Franeker 1978) 289.
- ⁷ *Ibidem*, 312.
- ⁸ Paul Brood, “Van wie zijn de kerktorens?”, *Groninger Kerken* 38/3 (sept. 2021) 7-10. Er zijn ook gevallen bekend dat de toren nooit aan de burgerlijke gemeente is overgedragen. Een voorbeeld daarvan is Mantgum.
- ⁹ P. van den Heuvel, *Driesum, een kerk in de Dokkumer wouden* (Driesum 1975) 37-38.
- ¹⁰ Eyck van Zuilichem, “Beschouwing van den bouwtrant van eenige oude kerken in Friesland”, *De Vrije Fries* 5 (1850) 163-170, ald. 165.
- ¹¹ *Het Nieuws van den Dag*, 15-7-1890.
- ¹² *Nieuwsblad van Friesland*, 23-7-1902.
- ¹³ Obbe Postma, *Samle fersen* (Baarn/Ljouwert 1978) 60 (met aangepaste spelling).
- ¹⁴ *Ibidem*, 138.
- ¹⁵ *Ibidem*, 266.
- ¹⁶ *Leeuwarder Courant*, 6-7-1955.
- ¹⁷ Graag spreek ik mijn dank uit aan André Looijenga (Fryske Akademy), die mij een paar goede wenken gaf.

